

XX з'їзд КПРС: до історіографії проблеми.

Серед важливих політичних подій повоєнної історії Радянського Союзу особливе місце займає XX з'їзд КПРС, який поклав початок процесу десталінізації радянського суспільства, став відправною точкою у переосмисленні сутності політичної системи СРСР і її негативних наслідків для суспільства представниками творчої інтелігенції – шістдесятниками.

Хоча з'їзд в цілому був присвячений поточним проблемам партії, на ньому заслуховувався і обговорювався звіт Першого Секретаря ЦК КПРС, з доповідями виступали вищі державні і партійні діячі, однак у історію даний з'їзд увійшов завдяки закритій доповіді Хрущова з приводу засудження "культу особи" Сталіна.

Причинам такого кроку Хрущова, механізму підготовки закритої доповіді і наслідкам XX з'їзду присвячений чималий масив історичної літератури. Незважаючи на те, що доповідь не обговорювалася, на партійних зборах її також без обговорення зачитували членам партії, аналіз причин і обставин критики сталінізму розпочався відразу після доповіді. Архівні матеріали, що наводять дослідники повоєнної історії КПРС свідчать про намагання членів партії дати свою оцінку десталінізації [19; 22; 23; 26]. Вже тоді намітилася поляризація поглядів на десталінізацію: від безумовного схвалення до такого ж безумовного засудження.

В 60-80-ті роки тема десталінізації замовчувалася і хоча не було відкритої реабілітації сталінізму, однак і його критика стала закритою темою. Тому справжнє відродження дослідницького інтересу до теми XX з'їзду спостерігається вже у перебудовний час, а також після розпаду СРСР.

Західна історіографія на диво індиферентно поставилася до факту засудження особи Сталіна. Перша реакція на критику сталінізму була більш ніж прохолодною. Так, в роботі Рауха критика "культу особи" Сталіна була визначена як фарс, блюзнірство [5; С.437]. Автор звинуватив Хрущова в тому, що той вкрай недостатньо

висвітлив цілий ряд проблем, які вже були відомі на Заході (очевидно, тут міститься натяк на Смоленський архів, який був захоплений німцями і опинився на Заході по закінченні війни), побіжно торкнувся репресій тощо [5; С.438].

Пізніше така хибна точка зору була переглянута, і зарубіжні дослідники 70-80-х рр. більш ретельно вивчали процеси десталінізації, розпочаті ХХ з'їздом КПРС. В роботі Кренкшоу, цілком присвяченій особі М.С.Хрущова, дається позитивна оцінка спробі критики практики сталінських репресій, порушенню демократизму у партійному і державному управлінні. Так, зокрема, автор зазначає громадську мужність Хрущова, хоча і відзначає спробу Хрущова вдатися до колективної відповідальності в разі негативного розвитку подій[4; С.226]. Робота в цілому поклала початок об'єктивному дослідженню періоду "відлиги", сприяла формуванню передових для того часу теорій конвергенції, реформізму і трансформації тоталітарних систем.

Офіційна кампанія критики сталінізму та сталінщини як соціального явища і різновиду політичному режиму викликала цілий ряд публікацій професійних істориків, журналістів, політичних діячів, присвячених висвітленню особи Хрущова, його економічних і політичних реформ. Вийшли друком мемуарні матеріали учасників подій. Значна частина цих матеріалів вміщена у збірці "Никита Сергеевич Хрущев: Материалы к биографии", яка вийшла у 1989 р.[21].

Особливої актуальності проблема ХХ з'їзду набула в останні роки, коли були опубліковані невідомі архівні матеріали, які розкривають механізм роботи спеціальної комісії по підготовці закритої доповіді М.Хрущова на ХХ з'їзді (сам Хрущов писати не любив і мав великі проблеми з правописом).

Слід визнати, що вітчизняна історіографія повоєнного періоду суттєво поступається російській як за обсягом публікацій, так і за широтою постановки дослідницьких проблем. За роки незалежності України були надруковано всього кілька статей, присвячених дослідженню причин і наслідків ХХ з'їзду, але і вони лише наводять результати наукових досліджень російських колег. Так, зокрема, в статті Ю.Шаповала 2002 р. наводяться відомості про хід підготовки

і проведення закритого засідання XX з'їзду КПРС, однак ці дані вже були опубліковані В.П.Наумовим у 1996 р.[29; С.5; 19; С.149]. Переважно оціночні характеристики наводяться і у статті С.В.Кульчицького[13; С.7]. Чимало публікацій пов'язано з діяльністю Хрушова на Україні, однак і в цьому плані сильно відчувається регіоналізація історії України радянського періоду [Див, наприклад 31].

Загальний обсяг публікацій, зміст більшості з них свідчить про формування певної історіографічної традиції вивчення XX з'їзду КПРС, визначення сталих підходів до аналізу причин, чинників і наслідків цієї події в історії СРСР. Можна прослідкувати процес еволюції поглядів дослідників в залежності від політичної ситуації, наявності доступних історичних фактів, можливості ділового професійного спілкування російських і зарубіжних вчених.

Важливим аспектом дослідження XX з'їзду КПРС є встановлення причин проведення закритого засідання і підготовки закритої доповіді Хрушова.

В даному плані у дослідників немає одностайності, хоча більшість з них наводять кілька чинників, що зумовили появу доповіді.

Офіційна точка зору радянської історіографії, яка була піддана обґрунтованій критиці у роботі В.П.Наумова, свідчила, що до 1955 р. стали відомі численні злочини Сталіна, пов'язані з політичними репресіями і Хрущов, попри опір групи Маленкова, Кагановича і Молотова (тобто антипартиїної групи, яка начебто склалася вже на той час) прийняв рішення про проведення закритого засідання з'їзду і інформувати про результати роботи комісії з реабілітації жертв сталінських репресій[19; С.155]. Така точка зору відкинута сучасними вченими як така, що не відповідає реальним фактам, адже виходило, що Хрущов не знав про політичні репресії і не знав про їхні масштаби. Але ж відомо, що і сам Хрущов був учасником репресій і разом з іншими вищими партійними і державними особами має нести за них персональну відповідальність.

В сучасній історіографії найчастіше зустрічаються спроби пояснити початок політики десталінізації загостренням внутріпартійної боротьби після смерті Сталіна. Зокрема, М.Зезіна

зазначає, що питання про культ особи і про спадкоємця вождя був тісно пов'язаний з боротьбою за владу[10; С.123]. Подібно висновку дійшла О.Зубкова, яка визначала залежність реформаторської політики М.Хрущова від протистояння між Хрущовим і Маленковим[11; С.103]. На жорстке протистояння Маленкова і Хрущова, як чинник загострення проблеми лідерства і критики у цьому зв'язку сталінізму, вказував і Кренкшоу. Він, зокрема, вказує на те, що цілий ряд моментів доповіді Хрущова були спрямовані на дискредитацію Молотова, Маленкова, Кагановича та ін.[4; С.229]. Зіткненням старої і нової еліти пояснював закрите засідання і Р.Піхоя. Він зазначав, що вже у 1955 р. Хрущов закидав Маленкову його участь у "ленінградській справі", репресивних процесах 40-50-х рр. Напередодні з'їзду (в лютому 1955 р.) Маленков був знятий з посади голови Ради Міністрів, його заступив Н.Булганін[22; С.11-12].

В.П.Наумов, проаналізувавши ситуацію в вищих ешелонах влади, дійшов висновку, що закрита доповідь стала можливою через різке посилення позицій М.Хрущова перед з'їздом внаслідок відставки Маленкова та ліквідації Берії. Однак автор відразу ж зазначив, що не можна зводити внутріпартійну боротьбу тільки до особистого суперництва в керівництві і не бачити інших політичних процесів, що протікали в радянському суспільстві[18; С.13].

Заслуговує на увагу інша причина, яка на думку деяких дослідників, стала стимулом десталінізації. Так, вже згадуваний нами В.Наумов, зазначав, що початок боротьби з практикою репресій поклав Л.Берія. Автор вказує, що Берія наказав припинити тортури по відношенню до в'язнів, створив комісії по реабілітації тих, хто постраждав "у справі лікарів", "мінгрельській справі", у справі колишніх працівників МДБ та Головного артилерійського управління Радянської Армії[20; С.28]. Таким чином виходило, що Хрущов лише намагався перехопити пальму першості у Берії і намагався сам стати ініціатором ряду масштабних заходів по ліквідації наслідків політичних репресій і в цьому плані нітрохи не кращий за Берію. На підтвердження своєї позиції автор наводить свідчення Д.Волкогорова про знищення у 1955 р. паперів Берії та інших документів з архівів КДБ. Це дало можливість Наумову дійти висновку, що Хрущов був

впевнений в тому, що його власна вина в сталінських репресіях не буде доведена і міг легко звинувачувати інших[18; С.14].

Ще однією причиною дослідники називають особисту помсту Хрущова Сталіну. Так, В.Уділов висловив гіпотезу, що закритою доповіддю Хрущов помстився Сталіну за репресії проти сина Хрущова, який потрапив у німецький полон і був засуджений радянським судом[28; С.8]. Автор проводить паралелі з долею сина Сталіна і закидає Хрущову приватні інтереси щодо критики сталінізму. За висловлюванням ще одного прихильника даної точки зору М.Алпатова: "В поведенні Хрущева после 1953 г. по отношению к Сталину много от мести холопа покойному барину"[8; С.7].

Подібною до попередньої є версія про те, що Хрущов, виголошуючи закриту доповідь, намагався поставити на місце Сталіна себе і створити власний "культ особи". Аргументами на користь даної позиції стало поєднання Хрущовим посад Першого Секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР, кампанія вихваляння Хрущова на партійних форумах і в засобах масової інформації, відсутність легальної опозиції.

Суттєвим чинником, що вплинув на проведення закритого засідання стало, на думку О.Пижикова нове розуміння керівництвом і самим Хрущовим стану радянського суспільства і шляхів його перетворення[26; С.51].

Окрім зовнішніх причин, що викликали необхідність критики сталінізму, слід назвати і внутрішні психологічні аспекти, схильність самого Хрущова до рішучих дій, нешаблонність мислення. Так, М.Алпатов вважав, що доповідь Хрущова на з'їзді – це Вчинок з великої літери[8; С.7]. Великою життєвою силою і активністю Хрущова пояснює цей Вчинок і Кренкшоу[4; С.237].

Наступним суперечливим моментом у висвітленні проблем десталінізації на XX з'їзді є підготовленість доповіді. Більшість дослідників відзначають раптовість, несподіваність доповіді для партійців і населення СРСР. Однак, Ю.Аксютін впевнений у тому, що доповідь була відома для членів ЦК КПРС ще до з'їзду і тому не є несподіваною[7; С.108].

Вирішення даної проблеми, на нашу думку, слід шукати у висвітленні механізму підготовки до з'їзду, з'ясуванні обставин

підготовки доповіді і обговоренні її на засіданні Президії ЦК КПРС 13 лютого 1956 р., тобто за день до початку роботи з'їзду.

Детальний розгляд даної проблеми став, очевидно, можливим лише після 1991 р., коли стали доступні архівні матеріали. Першою публікацією на цю тему можна вважати статтю Р.Піхоя, в якій він відзначав факт скликання Президії ЦК 13 лютого, що схвалила необхідність проведення закритого засідання[22; С.12]. Попередні публікації, а також праці зарубіжних дослідників свідчать про те, що факт проведення такого засідання для них невідомий. До певної міри попередній етап підготовки доповіді накреслений (але не висвітлений) Ю.Аксютіним[21; С.33].

Для зарубіжних дослідників сам хід підготовки доповіді Хрущова був або недоступним, або не викликав інтересу оскільки в жодній праці советологів немає відомостей про хід підготовки доповіді з критикою "культу особи", а більшість зарубіжних дослідників, очевидно, вважала, що Хрущов виголосив промову експромтом, не погодивши її ні з ким. Лише Креншоу намагався виправити цю помилку. Він зауважив, що промова складає понад 20 тис. слів, матеріал старанно підібраний, у процесі відбору був дотриманий певний порядок висвітлення подій. Автор робить висновок, що такий текст не можна було приготувати нашвидкуруч і тому впевнений, що доповідь готувалася заздалегідь[4; С.228].

Технологія підготовки доповіді більш-менш детально висвітлена в працях Р.Піхоя, О.Пижикова, В.Наумова і Ю.Шаповала [19; 22; 26; 27; 29]. Наведена схема практично однотипна: 5 листопада і 31 грудня 1955 р. Президія ЦК двічі обговорювала питання про розслідування діяльності Й.Сталіна. На останньому засіданні було прийняте рішення про створення комісії на чолі з П.Поспеловим, якій доручалося переглянути матеріали про масові репресії[29; С.5; 19; С.157].

1 лютого в ЦК був доставлений Б.Родос, один з слідчих у справах Косіора і Чубаря (вперше відомості про цю розмову були опубліковані у "Известиях ЦК КПСС")[Наведено за 19; С.157]. Розмова викликала жваві дискусії, результати яких відображають архівні матеріали, наведені В.Наумовим [19; С.156-157].

Результати роботи комісії були заслухані на засіданні Президії ЦК 9 лютого 1956 р. Комісія представила на обговорення звіт, що складався з 70 сторінок (архівні дані наводить В.Наумов[19]). Той же Наумов наводить цитати із звіту і висновки комісії. Аксютін вважає, що автором звіту був сам Поспелов, який також готував до публікації політичний заповіт Леніна[7; С.108].

13 лютого Президія ЦК КПРС прийняла рішення про проведення закритого засідання і заслуховування доповіді М.Хрущова. До підготовки доповіді були залучені ще кілька секретарів ЦК КПРС, серед яких був Д.Т.Шепілов.

Подальша доля доповіді до 24 лютого, коли вона була зачитана Хрущовим, викликає певні розходження у дослідників історії ХХ з'їзду. Так, Ю.Шаповал вважає, що вже 15 лютого Хрущов просив секретарів внести певні корективи в текст доповіді[29; С.5]. Наумов впевнений, що Хрущов продиктував свої думки з приводу доповіді лише 19 лютого[18; С.15]. Ці, незначні на перший погляд відхилення у хронології подій, призводять авторів до прямо протилежних висновків при оцінці ступеня раптовості доповіді Хрущова. Так, Р.Піхоя і Ю.Аксютін з факту проведення 13 лютого обговорення доповіді Хрущова зробили діаметральні висновки.

Аксютін впевнений, що: "Теперь нет оснований сомневаться в том, что принципиально этот вопрос (про закрытое заседание – П.Г.) был решен еще до съезда. В архивах ЦК есть выписки из протокола заседания Президиума ЦК и стенограммы заседания Президиума, где вопрос о докладе нашел одобрение"[7; С.108].

Р.Піхоя, навпроти, стверджував, що проведення 13 лютого засідання Президії ЦК свідчило про поспішність рішення, оскільки: "Утверждался еще несуществующий доклад, не обсуждавшийся на Президиуме ЦК, да и не мог обсуждаться, так как к этому времени его еще не было"[22; С.12].

У дослідників виникли суперечності серйозного характеру з приводу рівня форуму, що був проведений 13 лютого. Так. Шаповал, Наумов, Аксютін стверджують, що 13 лютого було проведене засідання Президії ЦК. Піжиков і Піхоя наполягають на тому, що 13 лютого відбувся Пленум ЦК, який затверджував рішення про проведення закритого засідання. Отже, якщо відбувся Пленум ЦК, то група

партійців, що ознайомила з доповіддю була більша за членів комісії і 10 чол. Президії ЦК КПРС.

На користь і не на користь раптовості доповіді висувалися різні аргументи. Так, М.Зезіна стверджувала, що вже з перших днів по смерті Сталіна його ім'я стало поступово зникати з сторінок преси без будь-яких пояснень і критики на його адресу[10; С.122], а вже у червні 1953 р. Маленков почав виступати з критикою Сталіна, звинувачуючи його у дискредитації Молотова і Маленкова на жовтневому пленумі ЦК. Звідси логічний висновок, що критика сталінізму почалася не з XX з'їзду, а раніше і тому доповідь не була ефектом бомби, що вибухнула.

О.Пижигов, навпроти, доводив, що і після 5 березня 1953 р. (після смерті Сталіна) країна жила у шанобі перед його іменем. Він запевняє, що ім'я і образ Сталіна протягом 1953-1955 рр. постійно були присутні у виступах керівництва партії і держави. До 75-ліття Сталіна у 1954 р. вийшли панегіричні статті у провідних радянських газетах, а газета "Правда" присвятила вихвалюючому померлому вождя цілу рубрику[26; С.42-43]. Він припускає, що виключення вождя з офіційного політичного лексикону можна віднести до 3 лютого 1956 р., коли вперше в офіційному привітанні від ЦК КПРС на адресу К.Ворошилова не прозвучало імені Сталіна[26; С.46].

Слід вказати, що більшість дослідників відносить появу терміну "культ особи" до 1953 р., однак тривалий час цей термін не був пов'язаний з іменем Сталіна. Першим діячем партії і держави, проти якого був застосований цей термін став Берія. О. Пижигов зазначав, що вперше цей термін з'явився на липневому пленумі ЦК, де особа і діяльність Берії були піддані нищівній критиці. Злочини Берії ще не були пов'язані прямо з іменем Сталіна[26; С.44]. Після 1955 р. до Берії був доданий Г.Маленков, якого теж звинуватили в організації репресій.

З факту появи терміну "культ особи" у політичному лексиконі радянської держави далеко не всі дослідники зробили висновок, що викриття "культу особи" було вже підготовлене попередніми роками політичної боротьби. Навпаки, більшість з них впевнені, що доповідь стала повною несподіванкою для більшості громадян СРСР і іноземних спостерігачів. Так, Наумов назвав хрущовську доповідь

"шоковою терапією", раптовість і несподіваність виступу Хрущова відзначали і зарубіжні дослідники[1; 2; 5].

Р.Піхоя, а пізніше В.Наумов відзначили характерну особливість доповіді: вона була зачитана після перевиборів керівних органів партії і вплинути на їх результати вже не могла. На з'їзді доповідь не обговорювалася і виступів з її приводу не було. Однак, з'їзд прийняв рішення ознайомити партійні організації з текстом доповіді, яка не увійшла до стенограми з'їзду. Проведені партійні збори, на яких було заслухано доповідь, також не передбачали обговорення, однак на місцях втриматися від коментарів не вдалося. На численні архівні матеріали з цього приводу вказує О.Пижиков[26; С.41-53].

Ю.Аксютин зробив цікаве припущення про те, що на партійних зборах зачитували не ту доповідь, яку зробив Хрущов. На думку автора, Хрущов завжди емоційно читав свої доповіді, часто відривався від тексту, не завжди строго його дотримувався. На користь такої точки зору можуть свідчити такі факти, які наводить Аксютін: стенограми закритого засідання або магнітофонного запису доповіді Хрущова немає, вже після промови Хрущов попросив внести деякі корективи в текст, доповідь була розіслана членам ЦК для внесення своїх правок до тексту[7; С.114].

Оцінка доповіді і результатів проведення з'їзду активно коментувалася і практично всі дослідники відзначали її вибуховий ефект, який вирішальним чином вплинув на подальші політичні події в СРСР, стали поштовхом для політичної "відлиги". Навіть зарубіжні дослідники, доступ яких в той час на територію держави був вкрай обмеженим, помітили полярність відгуків на критику сталінізму. Так, зокрема, Креншоу вказує на факт масових безпорядків серед грузинських студентів, які стали на захист Сталіна і його пам'яті[4; С.233]. С.Біалер відзначав, що виступ Хрущова став ризикованим заходом у політичній боротьбі зі своїми конкурентами[3; С.10]. Екс-президент СРСР М. Горбачов відізвався про виступ Хрущова як про перший удар по тоталітарній системі, нанесений тоді, коли сталінська репресивна машина ще функціонувала, і номенклатура була настроєна проти будь-яких змін[9; С.19].

Посилання.

1. Adelman J.R. Torrents of Spring: Soviet and Post-soviet politics. - N.Y., 1995.
2. Bailey B. The captive nations: Our First Line of Defense. - Chicago, 1969.
3. Bialer S. The Soviet Paradox: External Expansion, Internal Decline. - N.Y., 1986.
4. Crankshaw E. Khrushchev: A career. - N.Y., 1966.
5. Rauch G. A history of Soviet Russia. - N.Y., 1957.
6. Thomas P.F. The Trial of J.V.Stalin: Exercises in critical and moral reasoning. - Canada, 1989/
7. Аксютин Ю.В. Новое о XX съезде КПСС // Отечественная история. - 1998. - №2. - С.108-123.
8. Алпатов М. Хрущев против Сталина // Независимая газета. - 1998. - 17 апреля. - С.7.
9. Горбачев М.С. Сильнее воли политиков // Свободная мысль. - 1994. - №10. - С.18-22.
10. Зезина М.Р. Шоковая терапия: От 1953 к 1956 г. // Отечественная история. - 1995. - №2. - С.121-134.
11. Зубкова Е, Маленков и Хрущев: личный фактор в политике послесталинского руководства // Отечественная история. - 1995. - №4. - С.103-116.
12. Константинов С. Шоковая терапия Никиты Хрущева // Независимая газета. - 2001. - 14 февраля. - С.6.
13. Кульчицкий С.В. Межі реформаторської діяльності М.Хрущова // Історія в школах України. - 1997. - №4. - С.6-10.
14. Ляшко О. Микита Хрущов: відлига і заморозки // Вітчизна. - 1994. - №7/8. - С.98.
15. Меликянц Г. Три времени Н.С.Хрущева // Известия. - 1994. - 14 апреля.
16. Н.С.Хрущев: личность, время, реформы // Свободная мысль. - 1994. - №10. - С.18-32.

17. На XX съезде КПСС Хрущев назвал жертвами "культ личности" только членов партии, а не народ // Факты. - 1999. - 22 сентября. - С.12.
18. Наумов В.П. Борьба Н.С.Хрущева за единоличную власть // Новая и новейшая история. - 1996. - №2. - С.10-31.
19. Наумов В.П. К истории секретного доклада Н.С.Хрущева на XX съезде КПСС // Новая и новейшая история. - 1996. - №4. - С.147-168.
20. Наумов В.П. Реформатор из "сталинской шинели" // Свободная мысль. - 1994. - №10. - С.27-32.
21. Никита Сергеевич Хрущев: Материалы к биографии. - М., 1989.
22. Пихоя Р.Г. О внутриполитической борьбе в Советском руководстве 1945-1958 // Новая и новейшая история. - 1995. - №6. - С.3-17.
23. Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945-1991. - М., 1998.
24. Пыжиков А. Внутрипартийная борьба и эволюция системы власти (1953-1957) // Вестник Российской академии наук. - 2001. - №3. - С.246-251.
25. Пыжиков А. Советское послевоенное общество и предпосылки хрущевских реформ // Вопросы истории. - 2002. - №2. - С.33-43.
26. Пыжиков А. Хрущевская "оттепель". - М., 2002.
27. Пыжиков А. XX съезд и общественное мнение // Свободная мысль - XXI. - 2000. - №8. - С.76-85.
28. Удилов В. За что Хрущев отомстил Сталину // Независимая газета. - 1998. - 17 февраля. - С.8.
29. Шаповал Ю. Был ли Никита Хрущев "мошенником высшего класса"? // День. - 2002. - 23 февраля. - С.5.
30. Шаповал Ю. Хрущов на Україні.
31. Шлаен Н. Отмороженная оттепель // Зеркало недели. - 1999. - №40. - С.15.